

MARGINÁLIS CSOPORTOK ÉRTÉKRENDSZEREI
Kutatási beszámoló²⁰²

I. A kutatásról

2010-ben az ELTE Szociológiai Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program hallgatóival kutatás-sorozatba kezdtünk. A kutatás célja különböző marginális csoportok értékrendszereinek összehasonlító elemzése. Ennek során néhány igen nehezen megközelíthető társadalmi csoportot vizsgáltunk szociálpszichológiai, szociológiai, antropológiai módszerekkel. Valamennyi doktorandusz hallgató az azóta eltelt időszakban doktorjelöltté vált, így a kutatássorozat összekapcsolódott a tudományos képzéssel is, melynek eredményeként több doktori szigorlat és abszolutórium is megvalósult, minden kutatásban résztvevő doktorjelölt a disszertációjának nyilvános védése előtt áll.

A doktorjelöltek különböző módszerekkel vizsgálják az őket érdeklő kiscsoportokat, kultúrákat. Bereczky Tamás a European AIDS Treatment Group igazgatósági tanácsának tagjaként HIV-fertőzöttel foglalkozik, valamint európai érdekvédelmi szövetségük munkájában vesz részt. Bódis Enikő a prostitúciós piac szereplőit és a szexmunkások életét antropológiai módszerekkel igyekszik feltérképezni. Miletics Marcell a Baptista Szeretetszolgálat Utcafrontjának vezetőjeként szociális munkásként foglalkozik hajléktalanokkal és intravénás szerhasználókkal. Nagy Zsolt addiktológus a ferencvárosi Irisz Klub (szenvedélybetegek nappali intézménye) vezetőjeként, valamint a Leo Amici Alapítvány munkatársaként 12 lépéses program vezetésével támogatja a szenvedélybetegek felépülését.

II. Értékek

Tekintettel arra, hogy az Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program képzésében központi helyet foglal el a kisebbségi, kirekesztett csoportok kutatásának módszertana és elmélete (elsősorban Bíró Judit és Takács Judit óráihoz kapcsolódóan), kézenfekvő volt, hogy a hallgatók által elért marginális csoportok kutatását bizonyos mértékben összekapcsoljuk, illetve egymásra (is) reflek-

tívvé tegyük. Ehhez az egyik legjobb eszköznek a különböző csoportok értékrendszerének vizsgálata mutatkozott. Mégpedig azért, mert az értékrendszer egyszerre a személyiség legmélyebb rétegeibe beágyazott cselekvéseinket vezérlő motivációs halmaz, mely nyilvánvalóan nem független a közösségi élettől, a kultúrától. Az értékrendszer ebben az értelemben a bennünk élő kultúra.

Az *értéket* ma már több tudományág is terminus technikusként használja. Az európai kultúrkörben a filozófia évezredek óta foglalkozik azzal, hogy mi a „jó”, mi az etikus és mi nem az. Talán az európai kultúrkörben fennmaradt legelső mondat a következő: „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik pusztulásuk is »szükségszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint«” (Kirk et al. 2002:169). Szóljon bármiről is e Milétoszi Anaximandrosznak tulajdonított talányos mondat (illetve ennek különböző fordításai) megjelenik benne a „bűn” és a „büntetés”, melyről értelemszerűen csak akkor lehet beszélni, ha van valamiféle szabály, melyet valaki megsért. Tekintettel arra, hogy a mondás egy átmeneti korban, az írásos kultúra megjelenésekor zajlott, nem lehet nem a kultúra szabályaira vonatkoztatni. Tehát már a preszókratikus filozófusok arra kényszerültek, hogy a „jóval”, az etikussal, tágabb értelemben a társadalmi együttélés erkölcsi szabályaival foglalkozzanak.

Akkoriban a *szép* és a *jó* között nem volt még éles határvonal; ami szép volt az egyben jó is, s fordítva. Erre utal a *kalokagathia* szó, mely a görög kalosz, azaz 'szép' és agathosz, azaz 'jó' szavak összetételéből származik. Eco a következőképpen foglalja össze a kalokagathia jelentését: „A későbbi elképzelésekkel ellentétben a görög szobrászat nem a test absztrakt eszményi formáját kívánta megragadni, hanem az élő testek szintézise révén törekedett az ideális szépség kifejezésére. Ebben a pszichofizikai szépség, a lélek és a test harmóniája vagy másként szólva a formák szépsége és a lélek jósága tükröződik: ez a kalokagathia eszménye, amely Szapphó költészetében és Praxitelész szobraiban találja meg legmagasabb rendű kifejezését” (Eco 2007:45). S teszem hozzá, explicite is gondolkodtak a kérdésről, pl. Platon az *Allamban* vagy a *Lakomában*. A szépség és a jóság az elmúlt évezred során nyilvánvalóan

202 A szerző munkáját a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

nem mindig járt kéz a kézben, azonban ezzel együtt is megállapítható, hogy az esztétika bizony igényt tart az érték terminus használatára.

Értelemszerűen a szociológia sem hagyhatja figyelmen kívül az értékeket. Olyannyira, hogy már Max Weber is aktívan használja *A megértő szociológia alapvonalai* című munkájában a cselekvéstípológiája kialakítása során. A célracionális cselekvéstől az affektív cselekvés irányába történő, a racionalitás foka szerint is sorba rendezhető cselekvések meghatározása során az értékrationális cselekvés következő definíciójával szolgál: „Tisztán értékrationálisan cselekszik az, aki az előrelátható következményekre való tekintet nélkül azt teszi, amit a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallási előírás, a kegyelet vagy bármiféle 'ügy' fontossága parancsol neki. Az értékrationális cselekvés (terminológiánk értelmében véve) mindig olyan 'parancsokat' vagy 'követelményeket' követ, amelyekről a cselekvő úgy hiszi, hogy neki szólnak” (Weber 1987:53). Bármennyire is úgy tűnik, hogy az értékrationális cselekvés nem racionális, mégsem erről szól Weber meghatározása. Sokkal inkább arról, hogy bizonyos cselekvések esetében gyakori, hogy csak azért vagy azért is teszünk valamit, mert úgy szokás (Sumner 1978), azaz tág értelemben a közösség normái, a *kultúra* által vezérelve. Ennek következtében, ha a megértő szociológia szerint járunk el, akkor nem lehet nem figyelembe venni a cselekvések értelmezése során azt a kulturális közeget, melyben megfigyeléseinket végezzük.

Kutatásunkban az *érték* terminust elsősorban a szociálpszichológia megfontolásai alapján használtuk, melynek kiváló magyar nyelvű összefoglalóját adja Váriné Szilágyi Ibolya (1987). Könyvében a szerző jelzi az értékek mindennapi és tudományos megközelítése közötti különbségein túl az értékek tudatos, illetve nem tudatos voltát, továbbá azokat a módszertani nehézségeket, melyek az értékek kutatása során felmerülnek. Ebből a szempontból az egyik legnagyobb probléma, hogy az értéktesztek többsége igen leegyszerűsítő, valamint rendkívül elméleti (legalábbis ahhoz képest, ahogy a gyakorlatban vezérlik cselekedeteinket). További nehézségeket Hankiss (1977) sorol fel az értékek kutatásával kapcsolatban. *Mimikri, kamuflázs, hipokrizis*. Mindezzel együtt érdemes Csepeli meghatározásából kiindulni: „Az érték az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a legerősebb láncszem” (Csepeli 1997:234). Csepeli által hangsúlyozott jellemzőt használja Giddens is, aki a következőképpen határozza meg az *értékeket*:

„Egyének vagy csoportok által vallott eszmék arról, hogy mi a kívánatos, a megfelelő, a jó vagy a rossz. Az eltérő értékek az emberi kultúra változosságának kulcsfontosságú aspektusai. Az egyének által vallott értékeket erősen meghatározza az adott kultúra, amelyben élnek” (Giddens 1995:686). Giddens meghatározását és az előbbieket is mindenképpen kiegészíteném azzal, hogy a kultúra nem csak és kizáróan a gazdagok osztályrésze, a szegényeknek is lehet kultúrájuk (Ginzburg 2011). Természetesen nem ugyanolyan, mint a gazdagoknak. Genealógiájukat tekintve viszont nagyon is hasonló, hiszen a szegények és a gazdagok kultúrája egyaránt a valóság társadalmi felépítéseként jön létre (Berger – Luckmann 1998). A fő drive pedig a *lét, a létezés*. Ebből a szempontból az érték talán legaláltalánosabb meghatározását Nietzschétől érdemes idézni, aki *A hatalom akarása* 715. töredékében a következőképpen fogalmaz: „Az 'érték' szempontja nem más, mint a fennmaradási, fokozódási-növekedési feltételek szempontja, tekintettel az élet viszonylag tartós komplex alakzataira az alakulás [Werden] közepette” (idézi Heidegger 2006:198). Anélkül, hogy Nietzsche meghatározásának mélyebb elemzésébe bonyolódnék, melyet megtett Heidegger, mindenképpen érdemesnek tartom kiemelni Nietzsche definíciójának ontológiai természetét, mely nagyon is összefügg a léttel. Az általunk kutatott csoportok minden bizonnyal nincsenek szorosabb tudatos kapcsolatban az értékekkel, mint a többségi társadalom tagjai. Azonban élethelyzetük nagyon erőteljesen kényszeríti őket arra, hogy a léten eltöprengjenek, melynek következtében nyilvánvalóan nem kerülhető meg, hogy szembesüljenek azzal a kérdéssel, életükben mi fontos, s mi nem.

Kutatásaink során Shalom Schwartz értéktesztjét használtuk. Ugyanazt az értéktesztet, amelyet a European Social Survey (ESS) használ 2002 óta két évente. Schwartz értéktesztjét azzal a céllal fejlesztette ki, hogy minden korábban széleskörűen alkalmazott teszt hasznos elemeit megtartsa s haszontalan elemeit szelektálja. Az értékteszt részletes bemutatására e helyütt nincs mód, azt megtettem másutt (Prazsák 2013). Néhány jellemzőjének kiemelése azonban nélkülözhetetlen. Schwartz Rokeach (1977) értéktesztjéből merítette azt az ötletet, hogy megkérdezettjeit belekényszerítse abba, hogy a különböző értékek között sorrendet alakítsanak ki válaszaikkal. Két nagyobb érték-tengelyt és tíz különböző értékosztályt különböztet meg elméletében Schwartz, melyről azt állítja, hogy univerzálisan, kultúrától függetlenül fellel-

tők (természetesen kisebb-nagyobb jelentőséggel, Bilsky – Schwartz 1987). Az egyik értéktengely az *egyéntől* (individualizmus) a *közösségig* (idealizmus) húzódik. A másik a *konzervációtól* a *nyitottságig*. Schwartz elmélete szerint bizonyos értékek kontradiktórikus ellentétben vannak egymással, azaz pl. nem törekedhet valaki egyszerre arra, hogy megőrizze a jelenlegi normákat, miközben ezzel együtt szeretné is megváltoztatni azokat. Számos esetben az egymást kizáró értékekkel kapcsolatos megfigyelések nem teljesültek, így sok kritika érte a tesztet. Az egyéni értékek közé három értékosztályt sorol Schwartz: *hatalom* (az az igény, hogy a megkérdezett kívánságának megfelelően viselkedjen a környezetében élők), *teljesítmény* (az az igény, hogy megkérdezett teljesítményét elismerjék a környezetében élők) és *hedonizmus* (az az igény, hogy jól érezze magát a megkérdezett). Ezzel szemben a *közösségi* értékek közé került Schwartz elméletében az *univerzalizmus* (az az igény, hogy mindenkinek ugyanolyan jogai és kötelességei legyenek) és az *altruizmus* (a megkérdezett környezetében élő emberek segítése). A konzerváció értéktengelyhez tartozik a *biztonság* (az az igény, hogy a társadalmi környezet gondoskodjon a megkérdezett biztonságos életéről), a *konformizmus* (az az igény, hogy a személyes cselekedeteket széleskörűen egymáshoz igazítsák a társadalom tagjai), a *tradíció* (az az igény, hogy a társadalom tagjai a kulturális szabályokhoz, korábbi generációk elképzeléseihöz igazítsák aktuális cselekedeteiket). A *nyitottság* értéktengelyhez tartozik az *autonómia* (az egyéni, szabad életvezetés igénye) és a *kockázatvállalás* (az izgalmas élet igénye). Schwartz (1992) értékelmélete nem csak és kizárólag az egyén szintjén vizsgálja az értékek rendszerét, hanem a megkérdezettek válaszinak aggregálásával egy-egy csoport, egy-egy kultúra leírására is alkalmasnak véli. A megközelítés nem nélkülözi a filozófiai és politikai elemeket, ezzel együtt legfontosabb jellemzője ennek az operacionalizált kultúrafelfogásnak, hogy rendkívül technikai, így nagyban különbözik Kroeber és munkatársai könyvében (1952) leírtaktól. A Schwartz által javasolt teszt 21 személyiségleírásból áll. A megkérdezettek feladata, hogy mindegyikről egy-egy 1–6 skála segítségével döntsék el, hogy mennyire hasonlít rájuk a néhány mondatos leírás. Ezek után Schwartz javaslata szerint ki kell számítani a 21 kérdés átlagát minden megkérdezett esetében. Ez lesz a személy *értékgazdagsága*. A tíz értékosztályt *a priori* módon hozza létre Schwartz, mégpedig úgy, hogy előzetesen megadja, hogy mely személyiségleírások me-

lyik értékosztályba tartoznak. Ezáltal kiszámítja az adott értékosztályba tartozó kérdések átlagát, majd kivonja minden megkérdezett esetében az értékgazdagságból. Így biztosítható, hogy az *értékek* hierarchikusan szerveződjenek. Miután kiszámította minden megkérdezett esetében az egyes értékosztályok átlagos fontosságát, aggregálja a kapott eredményeket valamennyi megkérdezettre (Schwartz 2003). Reprezentatív minták esetén állítása szerint a különböző értékek egymáshoz képesti alá-fölé rendeltsége jelenti az adott kultúra leírását. A teszt természetesen sok szempontból kritizálható, azonban technikai jellege miatt rendkívül jó összehasonlításokra ad alkalmat.

III. A vizsgált csoportok, kultúrák

A vizsgált csoportok értékrendszereit az *I. táblázatban* foglaltuk össze. A táblázat külön tartalmazza a férfiak és a nők adatait, melyre azért volt szükség, mert bizonyos értékek támogatottsága, illetve elutasítása nemek szerint nagymértékben különbözik. Mind a különböző női, mind a különböző férfi csoportok számszerű leírására vonatkozó adatok az utcán élő hajléktalan emberek adataival kezdődnek. Az értékek sorrendje az utcán élő nők értékrendszerére szerint található a táblázatban. Mindegyik cellában megtalálható, hogy az adott értéknek mekkora a csoporton belüli támogatottsága, valamint zárójelben az is, hányadik legfontosabb érték az adott csoporton belül.

Tehát az utcán élő hajléktalan nők²⁰³ csoportját a szállón élő (hajléktalan) nők²⁰⁴ követik, akik után egy nyugat-magyarországi anyaotthonban²⁰⁵ élő bántalmazott női lakóotthon lakói következnek. Ezúton szeretném megköszönni a Baptista Szeretetszolgálat munkatársainak a segítséget, hogy az interjúk készítésében, illetve az azokhoz szükséges helyszínek biztosításában a segítségem-

203 2012–2013 telén készültek a személyes interjúk. 13 interjú az utcán készült, míg 21 a RÉŠ Szociális és Kulturális Alapítvány Női Éjjeli Menedékhelyén, melyért köszönettel tartozom az alapítvány munkatársainak.

204 69 személyes interjú készült 2013 tavaszánnyarán a Baptista Szeretetszolgálat (Utcafront) intézményeiben: Miskolcon a Szenvedélybetegek Női Lakóotthonában, valamint Budapesten a Soroksári úti, Bánya utcai, újbudai és csepeli intézményekben.

205 A Családok átmeneti otthonában élő, nyugat-magyarországi intézmény lakóit 2014 februárjában személyesen kerestük fel.

1. táblázat. A vizsgált csoportok (kulturális) értérendszere

	nők										férfiak					
	utca 2013	szálló 2013	anyaot- hon 2013	Kalocsa börtön 2012	HIV-fer- tőzéssel előők 2013	társada- lom 2013	szociális munká- sok 2013	utca 2013	szálló 2013	Leo Amici 2010	Leo Amici 2013	HIV-fer- tőzéssel előők 2013	társada- lom 2013	szociális munká- sok 2013		
altruizmus	0.86 (1)	0.48(3)	0.83(2)	-0.04 (6)	0.86 (3)	0.47 (2)	1.08 (1)	0.4 (3)	0.56 (2)	0.96 (1)	0.23 (3)	0.51 (3)	0.39 (2)	0.86 (2)		
univerzalizmus	0.62(2)	0.41(4)	0.97(1)	0.22 (4)	1.16 (1)	0.39 (3)	1.07 (2)	0.36 (4)	0.58 (1)	0.94 (2)	0.35 (2)	0.85 (1)	0.26 (4)	0.96 (1)		
autonómia	0.53(3)	0.51(2)	0.46(4)	1.14 (1)	1.06 (2)	0.28 (4)	0.21 (4)	0.63 (1)	0.55 (3)	0.54 (3)	0.69 (1)	0.81 (2)	0.29 (3)	0.57 (3)		
hedonizmus	0.34(4)	0.05(6)	-0.67 (9)	0.49 (3)	-0.34(6)	0.15 (5)	0.2 (5)	0.42 (2)	0.09 (4)	0.51 (4)	0.69 (1)	0.37 (4)	0.18 (5)	0.22 (4)		
biztonság	0.12(5)	0.7 (1)	0.63(3)	0.14 (5)	0.56 (4)	0.6 (1)	0.44 (3)	0.27 (5)	0.55 (3)	-0.06 (5)	0.05 (4)	0.06 (6)	0.53 (1)	-0.05 (5)		
teljesítmény	-0.2(6)	-0.26(7)	-0.58 (8)	-0.16 (7)	-0.04 (5)	-0.23 (7)	-0.43 (6)	-0.29 (8)	-0.39 (6)	-0.68 (8)	0.23 (3)	-0.01 (7)	-0.08 (6)	-0.57 (8)		
tradíció	-0.22 (7)	0.13(5)	0.21(5)	-0.39 (8)	-0.64 (7)	0.06 (6)	-0.63 (8)	-0.23 (7)	-0.02 (5)	-0.24 (6)	-0.59 (6)	-0.75 (8)	-0.08 (6)	-0.34 (7)		
kockázatvállalás	-0.32(8)	-0.53(9)	-0.5 (7)	0.55 (2)	-0.64 (7)	-0.81 (10)	-0.56 (7)	0.05 (6)	-0.48 (7)	-0.26 (7)	-0.42 (5)	0.1 (5)	-0.61 (9)	-0.09 (6)		
konformizmus	-0.94(9)	-0.44 (8)	0.08(6)	-1.14 (10)	-1.54 (9)	-0.5 (8)	-0.7 (9)	-0.76 (9)	-0.48 (7)	-0.79 (9)	-0.73 (8)	-1.19 (10)	-0.54 (8)	-0.68 (9)		
hatalom	-1.1(10)	-1.28 (10)	-1.92 (10)	-0.67 (9)	-1.04 (8)	-0.61 (9)	-1.27 (10)	-0.97 (10)	-1.24 (8)	-1.35 (10)	-0.67 (7)	-1.17 (9)	-0.46 (7)	-1.39 (10)		
elemszám	34	69	12	16	5	529	31	103	136	50	14	26	474	24		

re voltak. Hasonlóképpen köszönettel tartozom a BVOP-nak, hogy lehetővé tették a Kalocsai Fegyház és Börtönben a kutatást, illetve a kalocsai intézmény munkatársainak. Nélkülük nem tudtunk volna interjúkat készíteni azzal a 16 fogva tartott nővel, akiknek értékrendszerét az ötödik oszlopban található adatok mutatják be. Bereczky Tamás révén értük el a HIV-fertőzöttek csoportját,²⁰⁶ akik rendkívül visszahúzódnak, ezért köszönet nekik is, hogy részt vettek a kutatásban. Az ELTE TáTK Konfliktuskutató Központjában 2013-ban megismételhetjük a 2010-ben készült kutatásunkat, melynek során 18 éven felüli országos reprezentatív mintán vizsgáltuk a társadalmi konfliktusokat. Voltaképpen ezek a női és férfi oszlopok jelentik a legszélesebb értelemben vett társadalmi normákat, a társadalom értékrendszerét. A férfiak²⁰⁷ esetében ugyanazok az oszlopok találhatók, mint a nőknél két kivétellel. Ők a Leo Amici Alapítványnál²⁰⁸ felépülő függők, akiket két alkalommal is (2010-ben és 2013-ban is) meg tudtunk kérdezni. Végül, de nem utolsó sorban arra is lehetőségünk nyílt, hogy a Baptista Szeretetszolgálat Utcafrontjához tartozó intézmények munkatársait megkérdezzük.²⁰⁹ Mind a nők, mind a férfiak esetében a táblázat utolsó oszlopai az ő értékrendszerüket tartalmazzák.

IV. Az empirikus vizsgálat eredményei

Közösségi értékek: altruizmus, univerzalizmus

A különböző értékrendszerek közötti különbségek áttekintését érdemes a leginkább elesett, valamennyi csoport közül a legnehezebb helyzetben lévők értékrendszere alapján kezdeni. Ők az utcán élő nők.

206 2013. június–augusztus között online kérdőívet töltöttek ki a megkérdezettek, akik többnyire magas (egyetemi) iskolai végzettségűek.

207 A hajléktalan szállók esetében ugyanazokról az intézményekről és időpontról van szó, kivétel a Miskolci Szenvedélybetegek Női Lakóotthona, amely helyett a Debreceni Szenvedélybetegek Férfi Lakóotthonában kérdeztünk meg 12 férfit. Ezenkívül az utcán élő férfi hajléktalan emberek 103 fős létszámához nem a RÉS alapítvány intézménye, hanem az Isola Éjjeli Menedékhelyen 31 megkértezettel készült interjú tartozik (az éjjeli menedékhely rendkívül alacsony küszöbű ellátási formája miatt).

208 A személyes adatfelvételt 2013 októberében és 2010 márciusában került sor.

209 Az online adatfelvételt 2013 júniusában került sor.

Az utcán élő nők körében a legfontosabb érték az *altruizmus*. Az utcán élő hajléktalan nőket nehéz utolérni, akik – nem alaptalanul – gyakran a „titkolódzást” tekintik biztonságuk zálogának. A kérdésekre válaszoló, utcán élő hajléktalan nők – saját bevallásuk szerint – nagyjából fele egyedül, míg másik fele kiscsoportban kóborol, átlagosan ketten alkotnak egy-egy ilyen csoportot. Az utcán élő férfiak esetében ezek a csoportok valamelyest kisebbek, azonban minden bizonnyal inkább *ad hoc* jellegűek, mint a nők esetében. Következtethetünk erre abból is, hogy míg az utcán élő férfiak esetében az első három legfontosabb érték közül az első kettő kifejezetten *individuális* érték (sorrend: *autonómia*, *hedonizmus*, *altruizmus*), addig az összes többi csoportban az első három érték közül legalább kettő *közösségi*, továbbá a nem hajléktalan csoportok esetében az első kettő kifejezetten *közösségi* (a börtönben fogva tartottakon kívül). A vizsgált női csoportok közül az utcán és a szállón élő hajléktalan nők esetében az első három legfontosabb érték között megjelenik egy *individuális* érték (*autonómia*), mely ugyancsak döntő különbséget jelent a felnőtt női társadalomhoz és a női szociális munkásokhoz képest. Ez utóbbi két csoportban csak és kizárólag *közösségi* jellegű értékek kerültek a legfontosabb három érték közé.²¹⁰ Az *autonómia* a női csoportok esetében valószínűleg más jelentéssel rendelkezik, mint a férfiak esetében, hiszen egyetlen olyan férfi csoport sincs, ahol az *autonómia* ne lenne a legfontosabb három érték között. Az utcán élő nők leghátrányosabb csoportjának szempontjából azt feltételezhetjük, hogy a nők esetében az *autonómia* nagyobb mértékben összefügg a *negatív szabadság*, azaz „szabadnak lenni valamitől” gondolatkörével, mint a *pozitív szabadság*, azaz a „szabadnak lenni valamire, valamit megtenni” gondolatkörével (Berlin 1969; Sen 1999).

Ugyancsak erre utal, hogy míg az utcán élő nők számára az *univerzalizmus* a második legfontosabb érték, addig az utcán élő férfiak esetében a *hedonizmus*. Az *univerzalizmus* értékosztály már-már filozófiai magasságokban hangsúlyozza az egyete-

210 A *közösségi* értékek közé a Schwartz elmélete szerint talán inkább a *konzervációhoz* tartozó *biztonság* értékosztályt is hozzá kell számítanunk. Ahogy az értékek kulturális jelentéseinek egyedi jellemzőit másutt már megkíséreltük bemutatni, a *biztonság* sajátos kelet-európai felfogása nagymértékben az *egyenlőséghez* kapcsolódik, melyet az *állampolgári felelősség* hiányán túl nagymértékben meghatároz a közös hátrányos helyzetben való osztozás (panasz-kultúra) mint kultúráképző kapocs (Prazsák 2013:324).

mes, mindenkire kiterjedő jogokat, a másik ember megértésének fontosságát. Ennek a rendkívül szorosan a *társasághoz*, a *közösséghez* kapcsolódó értéknek az utcán élő hajléktalan nők értékrendszerében felettebb előkelő helyezése ugyancsak összefügg a „szabadnak lenni valamitől” – a *zaklatástól* –, azaz a *negatív szabadsággal*. Főleg akkor látszik ez jól, ha a nyugat-magyarországi anyaotthonban élő bántalmazott nők értékrendszerével hasonlítjuk össze, ahol a leghangsúlyosabb módon jelenik meg az *univerzalizmus*. Náluk mindössze egyetlen csoport, a női szociális munkások értékrendszerében figyelhetjük meg, hogy az *univerzalizmus* ennyire fontos lenne. Az utcán élő nők cselekedeteit erőteljesen vezérlő *univerzalizmus* motiváció helyett az utcán élő férfiak esetében a *hedonizmus* található a második legfontosabb helyen. A *hedonizmus*, mely elsősorban az egyénhez, az individuumhoz kötődő érték, s mely szorosan összefügg a „szabadnak lenni valamire, valamit megtenni”, azaz a *pozitív szabadsággal*. Ez a pozitív szabadság azonban sok esetben mégis illuzórikusnak tűnik, hiszen a „valamit megtenni” gyakran a szerhasználatot jelenti. Azt az önpusztító szerhasználatot, mely a többségi kultúra szempontjából veszélyezteti a többségi társadalmat, így aztán *deviáns*. Ezért is van, hogy a vizsgált férfi csoportok közül mind a szállón élő, mind a többségi társadalomhoz tartozók értékrendszerében jóval hangsúlyosabb helyen található a *hedonizmus*.

Minden tizedik utcán élő hajléktalan férfi a „szabadságvágyat” jelölte meg, amikor azt kértük, hogy próbálja megmondani, hogy miért lett hajléktalan. Ezzel szemben egyetlen utcán élő hajléktalan nő sem volt, aki erről számolt volna be. A legtöbb utcán élő nő a „válást” nevezte meg a hajléktalan élethelyzetbe kerülés okának (ezzel egyébként a férfiak is így voltak). Az utcán élő hajléktalan nők hajléktalanná válásának második leggyakoribb attribúciói között *gazdasági* okok találhatók. A hajléktalanságukat gazdasági okokkal magyarázóktól statisztikai értelemben nem különbözik jelentős mértékben azok aránya, akik az „*állami gondozást*”, illetve a „*családon belüli erőszakot*” (is) megnevezték hajléktalanságuk okaként. Több kelet-magyarországi interjúalanyom is arról számolt be, hogy miután szinte gyermekkorától fogva állami gondozásban nőtt fel, megjelent életében „A” férfi, aki azzal kecsgettette, hogy majd szép új életet, a társadalom

többsége által legfontosabbnak tartott értéket²¹¹ segítségével megvalósíthatja: mégpedig a családot, a családban élest. Miután az állami gondozásban felnőtt fiatal lányok hittek „A” férfinak, s kimentek az intézetből, hosszabb rövidebb ideig (átlagosan kb. 0,5-1 évig) minden rendben volt. Aztán jöttek a problémák, melyek következtében a fiatal nők akarataik ellenére sok-sok kék és lila folttal „európai karriert” építettek Nyugat-Európa nagyvárosainak utcáinak (Amsterdam: kirakataiban), ahol egészen addig prostituált rabszolgaként dolgoztatták őket, amíg a fizikai agresszió nyomai olyannyira alkalmatlanná tették őket a munkára, hogy futatóik engedték elszökni, hiszen már nem kellett senkinek, nem volt „piaci értékük”. A „karrier” másik típusa a falu, kisváros határában kezdődik, ahová ki kellett menni dolgozni. A beszámolók szerint esetenként jobb is volt dolgozni, mint „otthon” lenni, hiszen otthon a teljes rabszolgasors, kiszolgáltatottság, bántalmazás várt rájuk: totális panoptikum (Bacsák 2012), míg a kamionsofőrök között voltak olyanok is, akik átértékelték a prostitúcióra kényszerített nők helyzetét, s kifejezetten támogatók voltak velük. Úgy tűnik, hogy az állami gondozásból kikerülő fiatal lányok rendkívüli módon kiszolgáltatottak annak, hogy nincsenek olyan végső esetben rendelkezésre álló kapcsolataik, akikhez veszély esetén támogatásért, védelemért fordulhatnak. Az állami gondozásra szakosodott intézményekben pedig elsősorban sorstársaikkal kerülnek kapcsolatba.

Szocializáció, társas kapcsolatok

Természetesen ez is komoly hálózat: több interjúalanyom is beszámolt arról, hogy felnőtt életében többször is azonos helyeken (pl. „alkoholelvonó”, rehabilitációs intézetek) kötöttek ki gyermekkori állami gondozott barátaival. Mintha az állami gondozottak társas hálózata egyszersmind hasonló életutat is meghatározna. Ez az állami gondozott életút azonban nemcsak az utcán élő nőkre, hanem az utcán élő férfiakra is jellemző. Azzal együtt, hogy

211 A Rokeach-féle értékeszt használataival az elmúlt évtizedekben Magyarországon végzett értékutatások mindegyike azt az eredményt hozta, hogy a család, a „családi biztonság” a legfontosabb érték. Az eredmény tehát egyértelműen mutatja, hogy az állami gondozásból kikerülő, veszélyeztetett ifjú nőket olyan eszközzel csábíthatják el, mely széleskörű társadalmi támogatottsággal rendelkezik (Füstös – Szakolczai 1999).

valamennyi megkérdezett hajléktalan között többségben vannak azok, akik *szüleikkel éltek* 18 éves korukig (arányuk 52%), a második legnagyobb csoportot azok alkotják, akik *állami gondozottak* voltak (16%), míg a harmadik legnépesebb csoport jellemzője, hogy *össze-vissza* (szülők, nagyszülők, nevelőszülők stb.) éltek 18 éves korukig. Ez utóbbi szocializációs háttér a legnehezebb, hiszen éppen a későbbi, felnőtt életet meghatározó időszak teljesen *instabil* és *kiszámíthatatlan* volt életükben. Az összes megkérdezett hajléktalan embert tekintve nem igazán van jelentős különbség nők és férfiak között. Nem úgy az utcán élő hajléktalan nők és férfiak között!

Az utcán élő nők között alacsonyabb az apával és anyával felnőttek aránya (41%), mint az utcán élő férfiak között (55%). Ezzel együtt viszont magasabb a *csonka családban* (12 vs. 9%), a nagyszülőkkel (11 vs. 4%), valamint a több helyen, *össze-vissza* felnőttek aránya (12 vs. 9%). Nem utolsó sorban pedig a korábbi *állami gondozottak* aránya is magasabb az utcán élő nők, mint az utcán élő férfiak között (25 vs. 19%). Az elsődleges szocializáció szempontjából tehát az utcán élő nők jóval hátrányosabb, kiszolgáltatottabb helyzetben vannak mint a férfiak. Az értékrendszerükben prioritásként szereplő erőteljesen *közösségi*, *altruista* és *univerzalista* értékek azonban arra engednek következtetni, hogy bizonyos értelemben tisztában vannak ennek jelentőségével. Már csak azért is, mert esetükben a harmadik legfontosabb érték az *autonómia*. A szociális háló, a szociális integráltság igen fontos a hajléktalan nők számára. Fontosabb, mint a hajléktalan férfiak számára, s ez látszik kapcsolathálózatukban is. Valamennyi megkérdezett, akár szállón, akár az utcán élő hajléktalan nő közel 66 százaléka számolt be arról, hogy van olyan *nem hajléktalan* személy, akire számíthat baj esetén. Ezzel szemben a férfiak között alig haladja meg az 52 százalékot azok aránya, akik ugyanerről számoltak be. Az utcán élő hajléktalan nők és férfiak is jelentős módon különböznek ebben, hiszen míg az utcán élő hajléktalan nők 67, addig az utcán élő hajléktalan férfiak 57 százaléka számolt be arról, hogy van olyan *nem hajléktalan* személy, akire baj esetén számíthat.

Külön kérdésben azzal foglalkoztunk, hogy van-e olyan *hajléktalan* személy, akire baj esetén számíthat a megkérdezett. Az összes elért megkérdezett alig 48 százaléka számolt be arról, hogy van. A férfiak és a nők ebben is különböznek, hiszen amíg a megkérdezett nők mintegy 52 százaléka, addig az elért hajléktalan férfiak 46 százaléka számolt

be arról, hogy szükség esetén van olyan *hajléktalan* személy az életében, akire számíthat.

Az utcán élő hajléktalan nők értékrendszerének közösségi jellemzői kapcsolathálózatukban is megjelennek. Az utcán élő nők körében ugyanis szélesebb azon kapcsolathálózat, mely a hajléktalanokon belül rendelkezésükre áll, ugyanis 67 százalékuk mondta, hogy van olyan *hajléktalan* ismerőse, akire baj esetén számíthat. Ezzel szemben az utcán élő hajléktalan férfiak közt az 54 százalékot sem éri el azok aránya, akik ugyanezt mondták. Mindezek alapján jól látható, hogy az utcán élő női hajléktalan csoportok inkább leírhatók egyfajta *női hajléktalan kultúrával*, mint a férfiak csoportjai. Ennek a kultúrának szerves részét képezik a *közösségi* értékek mellett az *individuális* értékek is (*autonómia*, *hedonizmus*), azonban ez utóbbiak a közösségi értékek mögé szorulnak (*altruizmus*, *univerzalizmus*).

Az utcán élő férfiak esetében a hajléktalanság kiváltó okaként ugyancsak jelen van a *családon belüli erőszak*. E helyütt szülői abúzusról, illetve a házastárs, élettárs erőszakáról, „kisemmiző” magatartásáról számoltak be a legtöbben. Azonban az utcán élő férfiak esetében a *társas kapcsolatok* elvesztése (Albert – Dávid 2001) és a különböző *gazdasági* jellegű okok megnevezése után (*munkahely elvesztése*, *szegénység*, *vidéki munkalehetőségek hiánya* stb.), beszámolóik szerint addikciós problémák következnek (*alkohol*, *drog*).

2014 júniusában az Utcafront pályázatot nyert, melynek keretében 250 HIV-szűrést végezhetett az utcán, szállón élő hajléktalan emberek körében, illetve olyanok között, akik aktívan igénybe veszik valamelyik mobil vagy stabil tűcsereprogramjukat. Jóllehet az értékrendszert nem mértük fel ebben a kutatásban, mégis érdemes néhány adat erejéig bepillantani az eredményekbe. A kliensek legnagyobb része heroint (27%), illetve valamilyen egyéb ópiátot (25%) tart elsődleges szerének. Elsődleges szerként amfetamin használatáról ugyancsak 27% számolt be, s minden ötödik HIV-szűrésen részt vett megkérdezett nevezett meg valamilyen dizájn drog. Annak ellenére, hogy többnyire politoxikomán jellemzőkkel írhatók le a szűrésben részt vettek droghasználati szokásai, mégis érdemes megjegyezni, hogy az ópiátszármazékok továbbra is jelen vannak a piacon. A HIV-szűrésen részt vett intravénás szerhasználóktól azt is megkérdeztük, hogy milyen változásokat tapasztaltak a szerhasználók körében az utóbbi időkben. A leggyakoribb válasz az volt, hogy „egyre több a fiatal, új drogos” (62%), közel minden második szűrésen részt vett megkérdezett

mondta, hogy „egyre többen halnak meg”, s a harmadik leggyakoribb válasz az volt, hogy „egyre több a hajléktalan drogos” (36%), míg a negyedik szerint „egyre többen szúrnak közös tűvel” (33%). A bevallott elsődleges szer használata szerint mindössze egyetlen esetben találtunk statisztikai értelemben releváns különbséget. A dizájner drogok használói között mintegy 10 százalékkal magasabb volt azok aránya, akik arról számoltak be, hogy „egyre kevésbé segítenek egymásnak a drogosok”, mint az összes többi, elsődlegesen ópiátot vagy amfetamint használók csoportjain belül. Ugyancsak az elsődlegesen dizájner drogokat használók jelezték a legmagasabb arányban bizalmatlanságukat és szociális hálójuk szűk kiterjedését. Míg az elsődlegesen heroint vagy valamilyen ópiátot használók 17, az amfetaminokat használók 15, addig a dizájner drogokat elsődleges szerként megjelölők közel 30 százaléka mondta azt, hogy „nincs olyan ember a környezetében, akiben feltétel nélkül megbízik”. A nők és a férfiak között azonban található némi különbség, ugyanis a teljes bizalmatlanságról beszámoló aránya a nők esetében az egyéb ópiátokat elsődleges szerként megjelölők között magasabb, mint az elsődlegesen dizájner drogokat használók nők között (30 vs. 25%). Ezzel együtt ez utóbbi csoportban is igen magas, ezért nem vethetjük el a hipotézist, miszerint a dizájner drogok halucinogén hatásuk következtében az elmagányosodás veszélyét is magukban hordozzák.

Hedonizmus – szerhasználat

A HIV-szűrés eredményeiről visszatérve a marginális csoportok kutatására, minden ötödik utcán élő hajléktalan férfi számolt be addikciós problémákról. Jelenlegi bevallott szerfogyasztásuk alapján arányuk ennél jóval magasabb lehet, ugyanakkor ezt inkább hajléktalanságuk következményének, mintsem okának tartják. Viszonylag kevesen jelezték, hogy problémáik lennének a szerhasználattal, illetve hogy ezek a problémák olyan mértékűek lennének, hogy megoldásukhoz szakember segítségét vennék igénybe. Minden ötödik utcán élő férfi megkérdezett jelezte, hogy ha lenne rá lehetősége, igénybe venne olyan szolgáltatást, részt venne olyan programban, melyben segítséget kapna alkohol-, illetve drogproblémáinak kezeléséhez (erre az irrálisan alacsony arányra példa, hogy többen napi 5 liter kannás bor elfogyasztásáról beszámolva sem érzik úgy, hogy alkohol-problémáik lennének). A különböző drogok (intravénás) használata ugyancsak

hasonló problémát jelent. Az utcán élő férfi droghasználók egyre gyakoribb szerét jelentik a *dizájner drogok*, azok a kábítószeres, melyek hatásaival gyakran nemcsak a felhasználók, de a szakemberek sincsenek tisztában (lévén, hogy folyamatosan változik összetételük),²¹² ráadásul viszonylag olcsón elérhetőek még az utcán élők számára is. Ehhez képest beszédes, hogy minden harmadik utcán élő hajléktalan férfi jelezte, hogy igénybe venne HIV-, illetve hepatitisz-szűrést, ha lenne rá lehetősége.

Az utcán élő férfiak széleskörű szerhasználatával együtt valószínűleg mégsem elsősorban azért maradnak az utcán, mert a szállón tilos a drogot, illetve az alkohol fogyasztása (erről alig 15 százalékuk számolt be). Saját maguk elsődleges oknak a *„bent lévőket”* tekintik, továbbá, hogy a szállókon *„kötöttségek, együttélési szabályok vannak”*, valamint azt, hogy a szállókon *„kirabolják, bántalmazzák”* őket. No de nem az ott dolgozók jelentik a fő akadályt (hiszen egyetlen olyan csoport sincs a szociális munkásokon kívül, akik a *hatalmat* olyan mértékben elutasítanák, mint a megkérdezett szakemberek), hanem elsősorban a lakók. Erre a következők alapján következtethetünk. Valamennyi intézmény közül a leginkább határhelyzetben lévő Isola férfi menedéken és a RÉS Alapítvány női intézetében élőkől a következőt is megkérdeztük: *„Mit gondolsz, akik az utcán maradnak, miért nem mennek be hajléktalan szállóra?”* Mind a férfi, mind a női válaszadók, tehát azok, akik valamelyest elmozdulni látszanak az utcai élettől a többségi társadalom felé,²¹³ arról számoltak be, hogy akik az utcán maradnak, azért nem jönnek be a szállóra, mert félnek attól, hogy *kirabolják, bántalmazzák őket*. Mindkét csoportban a megkérdezettek közel 70 százaléka ezt az okot jelölte meg. Második helyen a férfiak az *ott lévő embereket*, míg a nők a *kötöttségeket és együttélési szabályokat* nevezték meg okként. Ezeknek az eredményeknek az alapján arra következtethetünk, hogy az együttélési szabályok mint a szállók felkeresésének gátjai nem elsősorban az intézmények leírt szabályrendszerével, hanem inkább a szállókon élők *informális* szabályrendszerével, mondhatni a szállók *kultúrájával* függ össze. Az utcaihoz képest viszonylag stabilabb együttélést jelentő szállói kultúrának természetesen sokkal inkább elkerülhe-

212 A gyakorlati tapasztalatok remek összefoglalását adja Rácz és Csák (2014).

213 Ez a lépés parányinak tűnhet, azonban egy utcán élő hajléktalan ember esetében akár a Holdra lépés után a Földre küldött első mondat tartalmával is felér. Ugyanis ez jelenti az első lépést az integráció irányába.

tetlen része a *szociális becsületesség*, az *altruizmus* is. Így akik ezt megsértik, a szállók közösségébe sem lesznek képesek beilleszkedni. Másrészt az sem ritka, hogy nem mindenki kapja vissza azt a kölcsönt, melyet egy-egy bentlakónak ad parányi „vagyónából”. Illetve visszakapja, mégpedig abban a formában, hogy a kölcsönt kérő elüldözi a szállóról. Ez a kölcsön „visszafizetésének” a leggazdaságosabb, ám egyenesnek nem nevezhető módja a kölcsön igénybe vevője szempontjából. Így a *kölcsönadó* még lejjebb süllyed, s inkább az utcán marad. Az utcán élő férfiak egyik csoportját így azok alkotják, akiket még a szállón élő hajléktalanok is kirabolnak, s ezzel együtt kiközösítenek (esetenként természetesen arról is szó van, hogy az utcán élő hajléktalan azért kerül az utcára, mert képtelen betartani a szálló formális és informális együttélési szabályait). Másrészt olyanok is vannak, akik miután hosszas börtönbüntetésüket letöltötték, nem tudtak hova menni, csak az utcára.²¹⁴ Végül, de nem utolsó sorban az a „típus” sem megkerülhető, akik inkább a szerhasználatához, mintsem a stabil lakhatáshoz ragaszkodnak. Nyilvánvalóan ez utóbbi csoport tagjai a legnagyobb mértékben kitéttek a dizájn drogok (intravénás) használatából adódó veszélyeknek és ezzel együtt az is egyértelmű, hogy napközben nem *Dom Pérignon* szürcsölgetésével, hanem valamilyen silány minőségű alkohol használatával igyekeznek túlélni. Mindenesetre bármelyik csoporthoz is tartozzon az utcán maradó hajléktalan férfi, az egyre inkább fokozza az *egyéni értékek* közé tartozó *hedonizmus* értékosztályának fontosságát: a cél az anyaghoz való hozzájutás, mely azzal kecsegtet, hogy hozzájárul a kultúra okozta rossz közérzet szublimációjához (Freud 1982), az átélt traumák kezeléséhez. Ennek következtében azonban esetükben sem beszélhetünk vegytisztán *pozitív szabadságról*.

214 A probléma ugyancsak jelentős. Nem is kell szükségszerűen évtizedeket ülni a börtönben ahhoz, hogy a szociális munkással elkezdett egyéni esetkezelés egy kisebb börtönbüntetés következtében újból és újból megszakadjon, s az esetkezelést újra kelljen kezdeni. Mert nagy valószínűséggel, aki kikerül a börtönből, ugyanoda megy vissza, ahonnan bevonult, így gyakran ugyanazzal a szakemberrel találkozik. Pontosan ezért lényeges, hogy a szabadságvesztés ideje alatt is találkozzon a (kinti) szociális munkással, aki mintegy „nem engedi el kezét”, s folytatja vele a munkát. A Büntetés Végrehajtás Országos Parancsnoksága is átlátta ennek problémáját, s elindult a szociális ellátórendszerrel való együttműködés kialakítása az Utcafront intézményi hátterére támaszkodva.

Autonómia

Az utcán élők esetében mind lélektani, mind testi értelemben az *autonómia* kitüntetett fontossággal rendelkezik. A férfiak esetében nem függetlenül a szerhasználatától, míg a nők közt inkább a *negatív szabadság* miatt. Valamennyi női csoport közül a marginális helyzetben élő hajléktalan nők esetében található az értékrendszer legelőkelőbb helyén az *autonómia*. Azonban az *I. táblázatból* azt is láthatjuk, hogy a szállón élő nők számára is roppant fontos az *autonómia*. Talán az utcán és a szállón élő nők esetében nem teljesen ugyanazt jelenti az *autonómia*. Az utcán élő nők közt bővebb, míg a szállón élők közt talán valamivel szűkebb jelentése van. Ez utóbbi csoport esetében arról is szó lehet, hogy a magánszféra kiteljesedését egy önmagukat a többségi társadalom irányába meghatározó csoport szempontjából rendkívül korlátozottan teszi csak lehetővé a többágyas szobákban, gyakran ismeretlen emberekkel (nem családtagokkal) való együttélés. Természetesen ezt az utcai élet sem segíti elő, hiszen a közterületeken élés, a szó jelentésében is magában hordozza, hogy az életvitel *mások szemei előtt történik*, mintegy közösségi alapon. A magánszféra teljes hiánya így mind az utcán, mind a szállón élők közt fontos probléma. Egy másik csoport esetében (a Leo Amici Alapítvány rehabilitációs intézetében élők közt) éppen erre helyezik a hangsúlyt a terápia során: elsősorban közösségi terápiáról, s nem gyógyszeres kezelésről van szó. Ez a szerhasználók esetében roppant fontos, ugyanakkor kérdéses, hogy a magánszféra teljes hiánya hosszútávon milyen mértékben elviselhető. Tehát lélektani értelemben a magánszféra hiánya is kiválthatja az *autonómia* iránti erőteljes igényt. Ahogy láthattuk, további tényező a hajléktalan nők életében a bántalmazottság, mellyel a *negatív szabadság* függ össze. Látható, hogy még abban a nyugat-magyarországi anyaoththonban is, ahol bántalmazott asszonyok biztonságban élhetnek, az értékrendszer előkelőbb helyén található az *autonómia*, mint a többségi társadalom női tagjai között (női szociális munkások, a felnőtt társadalom női népessége). Ez utóbbi csoport tagjainak egy része kifejezetten bántalmazás, másik része kifejezetten szegénység miatt került az intézménybe, s azért, mert korábbi életük veszélyeztette volna gyermekeik biztonságát, melynek következtében a hatóságok elválasztották volna a gyermekeket az édesanyától. Azonban a válaszokból az is látható, hogy az elsődlegesen *szegénység* miatt az intézménybe került családok közt viszonylag

sokan érintettek *gyermekkori abúzus, szerhasználati problémák és bántalmazás* szempontjából. Tehát esetükben a baj csomagban érkezett, s csomagban is kell kezelni, megoldást találni rájuk. Ebben a közösségben jóllehet az *autonómia* másodlagos érték (hiszen nem szerepel az első három legfontosabb érték között), mégis fontos, a velük foglalkozó szakemberek részéről külön odafigyelést, az *autonómia* „fejlesztését” követeli meg. Esetükben is, akár csak más hajléktalan csoportok esetében lényeges, hogy „közösségi életük” *autonómiával* párosuljon. Tükröződik ez a jelenlegi családi állapot jellemzőiből is. A nyugat-magyarországi anyaotthonban élők alig 17 százaléka számolt be arról, hogy hajadon s egyedül él. Azonban esetükben is arról van szó, hogy korábbi párkapcsolataikból született vagy születhetett volna gyermek (többen több abortuszon is átestek életük során), azaz ők is éltek már párkapcsolatban. Az itt élő nők összességében boldognak nem nevezhető korábbi életét nagymértékben a párkapcsolatoknak való kitettség határozta meg. Hasonlóan a társaság iránti feltétlen szükséglet határozta és határozza meg a szállón élő hajléktalan nők életét. Mindössze 22 százalékuk hajadon, jelentős részük elvált (31%), többségük házas vagy élettársi kapcsolatban él (34%). Körükben az özvegyek aránya is magasabb, mint a szállón élő hajléktalan férfiak közt (11 vs. 4%). Az utcán élő hajléktalan férfiak közt igen magas a *nőtlenek* aránya (48%), azonban a második leggyakoribb családi állapot az *elvált* (32%). Az utcán élő nők közt jóval alacsonyabb a *hajadonok* aránya (30%), míg a *házasságban és élettársi kapcsolatban* élők aránya jóval magasabb (előbbi 14, utóbbi 20%, mely mindkét esetben mintegy 10 százalékkal magasabb, mint az utcán élő férfiak esetében). Mindezek alapján látható, hogy az *altruizmus* és az *univerzalizmus* a hajléktalan nők közt szorosan együtt jár az *autonómia* iránti igénnyel, ami társkapcsolati értelemben nem független a családi élet iránti igénytől, melynek során gyakran atrocitásokat éltek át. Ezért aztán a családi élet iránti feltétlen igényt mérsékli, hogy bizonyos *autonómiával* éljenek családban.

Az *autonómia* azonban nem csak és kizárólag a társas hálózat szempontjából, hanem gazdasági értelemben is értelmezhető. Annál is inkább, mert a hajléktalan emberek döntő többsége a szegénység áldozataként került utcára. A képzettség és munkahelyek hiánya döntő mértékben meghatározza, hogy az előbbieken jelzett *autonómia* iránti igény hogyan alakul és hogyan „fejleszthető” a szakemberek részéről. A nyugat-magyarországi anyaotthonban

élő megkérdezettek közül minden negyedik asszony számolt be arról, hogy bejelentett munkahelye van. Többségük *családi pótlékból, GYES és GYED ellátásokból*, illetve *szociális segélyekből* él. Önálló életük elősegítése nyilvánvalóan nem lehet független attól, hogy olyan munkát találjanak, melyből fenn tudják tartani gyermekeiket és önmagukat. Rehabilitációjuk ezért szinte lehetetlen valamilyen foglalkoztatási programban való részvétel nélkül. A szállókon élő hajléktalan nők és férfiak kisebb arányban számoltak be arról, hogy *nincs* semmiféle jövedelmük, mint az utcán élők. A szállón élő férfiak 8, míg a szállón élő nők 12 százaléka jelezte, hogy nem rendelkezik jövedelemmel. Ezzel szemben az utcán élő férfiak 13, míg az utcán élő nők 22 százaléka számolt be ugyanerről. Az utcán élő nők és férfiak 3-3 százaléka mondta, hogy *bejelentett munkahelye* van, míg 30-30 százalék úgy nyilatkozott, hogy *alkalmi munkából él*. A bejelentett munkával rendelkező szállón élő nők és férfiak aránya meghaladja a 10 százalékot, azonban az alkalmi munkát vállaló szállón élő nők aránya alig haladja meg a 20 százalékot. A szállón élők többsége *rendszeres szociális segélyből, öregségi és rokkant nyugdíjból* él.

Amennyiben nem társul a hajléktalan-ellátáshoz valamilyen *foglalkoztatási program*, akkor igen magas arányban „ragadnak bent” a szociális ellátó rendszerben a hajléktalan helyzetben lévők, melynek során felmerül a *hospitalizáció* problémája. Természetesen igen nehéz munkát találni még Budapesten is. Egyik dél-pesti szállón lakó 35 év körüli interjúalanyom számolt be a következőről. Folyamatosan telefonon keres munkát. Főiskolai végzettségű, testnevelő tanár diplomája van, de bármilyen munkát szívesen elvállalna (takarítás stb.). Felhívja a munkát kínáló céget, s mivel azt a tájékoztatást kapja, hogy az állás még betöltetlen, felkerekedik, s elmegy állásinterjúra. Ekkor, ha szerencséje van és cigány származása miatt nem küldik el első ránézésre, elkezdődik a tárgyalás. Olyan is előfordult, hogy egészen a papírok (személyi, laccímazonosító) megtekintéséig is eljutott, de amikor a munkáltató azt látta, hogy bejelentett laccíme egy hajléktalan szálló, rögvest közölte is, hogy sajnós az állást már betöltötték. Ezzel együtt nyilvánvalóan szállásról könnyebb munkába járni, mint az utcáról. Már csak azért is, mert a szállókon lévő szakemberek és maga a szálló infrastruktúrája nagyobb mértékben támogatja az álláskeresést.

Az *autonómia* iránti feltétlen igény, mint láthatuk, a hajléktalanok körében is inkább maskulin értéknek tekinthető, azaz a férfiak számára fonto-

sabb, mint a nőknek. Ez utóbbi egyébiránt a teljes társadalomban is megfigyelhető. Azonban a jelenlegi Magyarországon a *biztonság*, a biztonságos életre való törekvés olyannyira fontos a társadalom értékrendszerében (egyébként nem függetlenül az elszegényedéstől), hogy mindazon emberek, akik elsősorban az *autonómia*ra helyezik a hangsúlyt, a többségi társadalom megbélyegző eljárása nyomán a *deviáns* kategóriájába sorolódnak. Az *autonómia*hoz való feltétlen ragaszkodás leginkább egy kifejezetten szélsőséges kultúra esetében figyelhető meg és jelezhető. Ők a Kalocsai Női Börtön és Fegyházban raboskodók. Mindegyikük korábban szexmunkásként dolgozott, így a prostitúcióhoz kapcsolódó antropológiai vizsgálat során jutottunk el hozzájuk. Elsődlegesen azonban nem prostitúciós tevékenységük miatt raboskodnak az egyik legszigorúbb magyarországi büntetés-végrehajtási intézetben. Látható, hogy értékrendszerükben az *autonómia* roppant hangsúlyos helyen található. Ez nyilvánvalóan nem lehet független a börtön bezártságától, azaz az *autonómia* teljes hiányától (Fiáth 2012). Ez a börtönszerű bezártság érhető tetten a hajléktalanok között is, azonban számukra a börtönt nem a falak, hanem a szűkebb közösség és a tágabb társadalom szabályozó, represszív, kirekesztő mechanizmusai jelentik. *Köztünk élnek, de nem velünk.*

A börtönszerű helyzet, az átélt traumák feloldására szélsőséges válaszok jelennek meg. Ezeknek a válaszoknak az egyik típusa a szerhasználathoz kötődik, mely nem teljesen független attól a környezettől, ahonnan az illető az intézetbe került. A szerhasználat gyakran családi örökség, s ebben az értelemben a szubkultúra jelentőségét hangsúlyozza (Matza 1964). A felmérés idején a komlói rehabilitációs intézetben élők között egyetlen olyan rehabilitáción résztvevő beteg sem volt, akinek a szűkebb családjában ne lettek volna problémás szerhasználók. A nyugat-magyarországi anyaotthonban élők közül négyből hárman ugyanerről számoltak be. A *hedonizmussal* szorosan összefüggő szerhasználatnál radikálisabb megoldást az *öngyilkosság* jelent. A „sikeresen” befejezett öngyilkosság és az öngyilkossági kísérlet természetesen nem azonos. Ezzel együtt minden második rehabilitációs programon résztvevő komlói lakónak volt már legalább egy öngyilkossági kísérlete élete során. A nyugat-magyarországi anyaotthonban élők közt ugyan alacsonyabb arányban próbálkoztak öngyilkossággal megoldani a felmerülő problémákat (17%), viszont a halállal ezzel együtt mégis szoros kapcsolatuk van. Az anya-

otthonban lakók közül négyből három megkérdeztettek legalább egy *abortusza* volt már életében.

Biztonságos és kockázatvállaló élet

Az átélt traumák, a gyermekkor gyorsan változó életviteli helyei, a bizonytalan vagy parttalan szocializációs ágensek következtében a tárgyalt marginális helyzetű csoportokban a *biztonság* értékére különösen érdemes figyelni. A *biztonság* értékére, mely mind a női, mind a férfi többségi társadalom értékrendszerében a legfontosabb érték. Ezzel együtt, egyetlen olyan marginális helyzetű csoport sincs, ahol a *biztonság* bekerült volna a legfontosabb három érték közé. Különösnek tűnhet, hogy a *biztonság* értéke egyetlen, azonban elsősorban a többségi társadalomhoz tartozó csoport esetében kifejezetten elutasított (negatív előjellel szerepel): a férfi szociális munkásoknál. A férfi szociális szakemberek ebből a szempontból közelebb állnak a hajléktalanokhoz, mint a többségi társadalomhoz. Ez persze nem azt jelenti, hogy az egyéni esetkezelés során a *kockázatvállaló* magatartást „reklámoznák” ügyfeleknek (látszik ez abból is, hogy még esetükben is a *kockázatvállalást* megelőzi a *biztonság* értéke). Azt azonban nagyon is jelenti, hogy az egyéni esetkezelés során gyakran „bevállalni” kényszerülnek olyan kockázatos helyzeteket, melyekkel előmozdíthatják ügyfeleik életét. Amennyiben a *biztonság* értékének értékrendszerükön belüli hátrébb tolódását az *autonómia* kitüntetett szerepével együtt értelmezzük, nyilvánvalóvá válik, hogy mindegyikük egy-egy „önálló intézményként” működik. Erre pedig esetenként felettébb nagy szükség van, hiszen a szállókon gyakran fordulnak elő konfliktusok a lakók közt, melyet – esetenként erőteljes fellépéssel – kezelni kell. Valamint az sem mellékes, hogy akut helyzetek esetén az ártalomcsökkentésre kell hangsúlyt helyezni, mellyel nyilvánvalóan a probléma összességében nem oldódik meg. A rendszerszintű (állami) szabályozások viszont pontosan ez utóbbit szeretnék elérni: azt, hogy egyszer s mindenkorra megszűnjön a probléma (megszűnjön bizonyos szerek fogyasztása, megszűnjön az életvitelszerű utcán élés). Ezekben az esetekben bizony *kockázatokat* kell vállalniuk a szakembereknek, ami gyakran a *biztonság* „rovására” megy (pl. ártalomcsökkentés). Ezt a feladatot pedig, nyilvánvalóan nem függetlenül az erősebb fizikumoktól, inkább a férfi, mint a női szociális munkások „vállalják magukra”. Persze kérdéses, hogy mennyi kapacitásuk marad a szoci-

ális munkásoknak arra, hogy a többségi társadalom véleményeit is menedzseljék. Márpedig valakiknek ezzel is kellene foglalkozniuk, mégpedig azért, mert paradox módon éppen a többségi társadalom védelmében hozott represszív intézkedések is veszélyeztethetik a többségi társadalmat (Prazsák 2014).

A *biztonságtól* nem függetlenül alakul a *kockázatvállalás* helye is a különböző csoportok, kultúrák értékrendszerén belül. Mind a női, mind a férfi többségi társadalom értékrendszerének leginkább elutasított értéke a *kockázatvállalás*. Két olyan csoport van, ahol pozitív előjellel szerepel a kockázatvállalás. Az egyik ilyen csoport a roppant szélsőséges helyzetben, a kalocsai börtönben élő, korábban szexmunkásként dolgozók csoportja. A *kockázatvállalás* az ő esetükben nyilvánvalóan nagymértékben a börtönhelyzetre is reflektál. A másik ilyen kultúrát a viszonylag sok „nehézfűvel” rendelkező komlói rehabilitációs intézet lakói jelentik. Azonban az is megfigyelhető, hogy bármelyik másik, többségi társadalomtól eltérő, marginális kultúrában a *kockázatvállalás* értéke kevésbé elutasított, mint a többségi társadalomban. Még a legnehezebb helyzetben, az utcán élő hajléktalan nők, vagy a bántalmazott, anyaothonban élő asszonyok esetében is. Kockázatvállaló magatartás leginkább a komlói intézetben jellemző, melyet az utcán élő hajléktalan férfiak csoportja és a férfi szociális munkások követnek. A kockázatvállaló magatartás a többségi társadalom szempontjából roppantul elutasított, hiszen kiszámíthatatlansággal jár együtt, ezért aztán *deviáns*. A hátrányos helyzetű csoportokban viszont a túlélés záloga lehet az *újításra való képesség*. Ezzel együtt az a kultúra, mely kockázatvállalóbb életet „ír elő” tagjainak, sokkal veszélyesebb, s ebből a szempontból azt lehet mondani, hogy a marginális helyzetű csoportok tagjainak kultúrája sokkal közelebb van a szabályozatlan „vadnyugathoz”, mint a túlszabályozott és túlkontrollált diktatúrákhoz.

Tradíció és konformizmus

Az értékrendszerek eddigi összehasonlítása során elemzett értékek közül két individuális és két közösségi érték maradt ki. Az értékek ez utóbbi csoportjába tartozik a *konformizmus* és a *tradíció*. Látható, hogy a többségi társadalom női tagjain, valamint a szállókon élő nőknél kívül egyetlen olyan elemzett csoport sincs, ahol e két megőrzéshez, konzervációhoz tartozó érték ne lenne elutasított. Az elutasítás mértéke azonban nem egyenletes, el-

sősorban a *tradíció*, a hagyományokhoz ragaszkodás esetében. A *tradíció* az az érték, amely a korábbi, illetve a jelenlegi állapotok megőrzésére vonatkozik. Mind az utcán élő marginális csoportok, mind a marginális csoportokkal foglalkozó szakemberek nagyobb mértékben elutasítják olyan helyzet konzerválását, melybe a marginális csoportok kerültek, amelyben élnek. És nemcsak azért, mert a tradíció ebben az értelemben a társadalmi kontrollhoz tartozó „intézmény”, hanem azért is, mert a kirekesztő attitűdök konzerválása nagymértékben hátráltatja a marginális csoportok társadalmi integrációját. Szembetűnő, hogy a szállón élők a tradíciókhoz erőteljesebben ragaszkodnak. Ez egyrészt azt jelenti, hogy értékrendszerük közelebb áll a többségi társadalom értékrendszeréhez. Másrészt pedig azt, hogy nincstelenek lévén erőteljesebben ragaszkodnak azokhoz a szállókon megtalálható javakhoz, melyek nincsenek az utcán. Ebben az értelemben a szálló kultúrájához nagyobb mértékben idomulnak és azt is elvárják, hogy a betérők is nagyobb mértékben idomuljanak hozzá. Látható, hogy mind a női, mind a férfi szociális munkások esetében valamennyi vizsgált csoport közül a leghátrébb található a *tradíció* értéke. Ebben az értelemben a *tradíció* kifejezetten jó indikátora annak, hogy a szociális munkások *közvetítenek* a marginális csoportok és a többségi társadalom között.

A *konformizmus* értékosztály a második leginkább elutasított érték szinte valamennyi csoportban. Ez a tény nem teljesen független a *biztonság* és a *kockázatvállalás* értékeitől, hiszen a *konformizmus* a másokkal való együttműködés – igaz – szélsőséges megfogalmazása. A *konformizmus* mindegyik csoportban erőteljesen elutasított érték. Pedig nyilvánvalóan a jó gyakorlatot is át lehet venni, mely esetenként életmentő is lehet.

Teljesítmény és hatalom

Két individuális értékről nem volt még részletesen szó: a *teljesítményről* és a *hatalomról*. Nem csak a marginális csoportokkal kapcsolatban beszédes, hogy egyetlen olyan vizsgált csoport sincs, ahol a *teljesítmény* pozitív előjellel szerepelne, azaz ahol az értékrendszer támogatott s nem elutasított értéke lenne. A *teljesítmény* a férfiak körében kevésbé elutasított, mint a nők esetében, s ebből a szempontból talán valamelyest maskulin értéknek tekinthető. A legkevésbé a többségi társadalom férfi tagjai utasítják el a *teljesítményt*, míg a leginkább a férfi szociális

munkások. Ez utóbbi csoport tagjainál minden bizonnyal közrejátszik ebben a viszonylag sok munka és alacsony fizetés is, mely nyilvánvalóan nem lehet független a megélt társadalmi elismerés mértékétől. Akinek fontos a *teljesítmény*, szeretné sikeresnek feltüntetni magát, szeretné megmutatni képességeit. Ebben az értelemben a siker nagyon is társas érték, hiszen szükséges hozzá mások elismerése. A szociális szakemberek viszont társadalmi elismerés híján arra kényszerülnek, hogy elsősorban a segítségre szoruló szempontjából értékeljék munkájuk sikerét, így aztán a siker elsősorban belső sikert jelent számukra. Hasonló megfontolásokból mondhatjuk, hogy a nők között valamiféle belső sikerélmény jelenti az utcán élő nők esetében a teljesítmény értékének kevésbé elutasított voltát. Erről tehát mint valamiféle mertoni értelemben vett *visszahúzódról* beszélhetünk, ahol a cél az életben maradás, az eszközök viszont a helyzethez igazodnak.

Ahogy a *teljesítmény*, a siker esetében *individuális* értékről beszélünk, még inkább így van ez a *hatalom* esetében. A hatalom a többségi társadalom kivételével minden vizsgált csoportban a leginkább elutasított érték. Sem az utcákon, sem a szállókon élő nők és férfiak, sem a szociális szakemberek nem becsülik sokra a *hatalmat* mint értéket. Számukra a hatalom teljesen *értéktelen*. Nem úgy a többségi társadalomban, ahol a nők esetében utolsó előtti, míg a férfiak esetében csak a harmadik leginkább elutasított érték a *hatalom*. Talán ebből is adódik, hogy a hajléktalankokkal szembeni társadalmi kontroll intézményei napjainkban is tapasztalható népszerűségnek örvendenek elsősorban a fővárosi lakosok körében. A 2013-as Konfliktus Monitor vizsgálatban azt is megkérdeztük a magyar 18 éven felüli népességet reprezentáló minta tagjaitól, hogy 15 különböző csoport tagjait elfogadnák-e szomszédnak. Legkevésbé *bűnözőt* (16%), *kábítószerezest* (23%), *elmebeteg* (26%) és *alkoholistát* (34%) fogadnának el szomszédnak az országos minta tagjai, tehát ezeknek a csoportoknak a tagjaival szemben a legnagyobb társadalmi távolságtartás. A leginkább pedig *liberálist* (74%), *korábban hajléktalanként élő* (72%), *bevándorlót* (72%), *kommunistát* (69%), illetve *értelmi fogyatékos* (67%) fogadnának el szomszédnak a reprezentatív minta tagjai. Az eredmény alapján azt gondolhatnánk, hogy a *korábban hajléktalanként élők* társadalmi integrációja megoldott. Azonban, ha az eredményeket Budapest / nem Budapest bontásban nézzük, akkor valamelyest árnyaltabb képhez jutunk. Amíg a Budapesten kívül élők a leginkább egy *korábban hajléktalanként* élő

fogadnának el szomszédnak (73%), addig Budapesten ugyanezen attitűddel élők jóval hátrébb, a 7. helyre kerülnek a sorban (67%). Jóllehet abszolút értékben mindössze 6 százaléka a különbség, mégis jelzésértékű, ugyanis számos más csoport tagjainak elfogadottsága megelőzi a *korábban hajléktalanként élőket*. Éppen arról a településről van szó, ahol az elmúlt években szigorú szabályozásokat vezettek be az életvitelszerűen közterületen élés tiltásával kapcsolatban.

Jóllehet a *hatalom* mindegyik vizsgált csoportban elutasított érték, mégis érdemes részletesebben utánajárni. Erre a manapság divatos *szociális dominancia elméletet* (SZDE) és az ahhoz kapcsolódóan kifejlesztett tesztet használtuk. „A szociális dominancia elmélete az emberek körében szünni nem akaró elnyomó viselkedésre igyekszik jól megragadható magyarázatot adni... Az SZDE nem kizárólag pszichológiai vagy szociológiai elmélet, bár a személyiségpszichológia, a szociálpszichológia, valamint a politikai szociológia egyes elméletei jelentős hatással voltak rá. A szociális dominancia elmélete sokkal inkább nevezhető az egyén személyiségét, attitűdjeit, valamint az intézményi viselkedést és társadalmi struktúrákat összekapcsoló, interdiszciplináris megközelítés elméletének” (Sidanius – Pratto 2005:84). Elsőként 2010-ben készítettünk ennek az elméletnek a használatával vizsgálatot a 18 éven felüli magyar állampolgárok körében, melynek eredményei az *Új tekintélyelvűség* kötetünkben olvashatók (Csepeli – Murányi – Prazsák 2010). Az elmélethez a Sidanius és Pratto szerzőpáros több tesztet is kifejlesztett, melyek közül magunk egy 11 kérdéses változatot használtuk, mégpedig azt a 11 kérdést, melyeket előzetes, feltáró vizsgálatunkban érhetőnek találtak interjúalanyaink. Ezzel a 11 kérdéssel mérhetjük a *szociális dominancia orientációt* (SZDO). Ahogy a szerzők fogalmazzák: „A csoportalapú társas hierarchiák iránti általános orientációt a szociális dominancia orientáció (SZDO) névvel illetjük” (Sidanius – Pratto 2005:95).

A csoportalapú társas hierarchia iránti igény felmérése érdekében kérdeztük le a különböző csoportokban a *szociális dominancia orientáció* tesztet. A teszt számszerű eredményeit a 2. táblázat tartalmazza (mindegyik állítást egy-egy 1–5 skála segítségével kellett értékelnie a megkérdezetteknek, ahol 1: egyáltalán nem ért egyet; 5: teljes mértékben egyetért, a táblázat az átlagokat mutatja).

2. táblázat. Szociális dominancia orientáció a vizsgált kultúrákban (átlagok)

	nők					férfiak				
	utca	szálló	anya-orthon	társadalom	szociális munkások	utca	szálló	Leo Amici	társadalom	szociális munkások
Mindenkinek egyenlő esélyt kell adni az életben.	4.75(1)	4.58(1)	4.67 (1)	4.37(1)	4.78(1)	4.55(1)	4.6(1)	4.64 (1)	4.33(1)	4.29(1)
Jó lenne, ha az emberek egyenlők lennének	4.06(4)	3.87(3)	4.42 (3)	3.89(3)	4.31(2)	3.94(4)	4.12(2)	4.14 (2)	3.83(3)	3.88(2)
Ha az emberek egyenlők, akkor nincs annyi probléma.	4.09(3)	3.91(2)	4.33 (4)	3.81(4)	3.31(5)	3.99(2)	4.00(3)	3.07 (5)	3.73(4)	3.08(4)
A jövedelmek egyenlőségére kell törekedni.	4.15(2)	3.67(4)	4.33 (4)	3.75(5)	3.63(4)	3.75(5)	3.92(4)	3.93 (3)	3.68(5)	2.95(5)
Senki sem uralkodhat a társadalomban.	4.06(4)	3.39 (5)	4.5 (2)	4.02(2)	3.68(3)	3.98(3)	3.7(5)	3.79 (4)	3.91(2)	3.38(3)
Néha a helyükön kell tartani más csoportokat.	2.79(6)	3.03(6)	3.17 (5)	2.87(6)	1.81(6)	2.91(6)	2.7(6)	3.07 (5)	3.16(6)	2.22(6)
Az előrejutáshoz néha másokat el kell nyomni.	2.03(8)	1.85(11)	2.5 (7)	2.29(8)	1.5(9)	2.1(10)	2.17(7)	1.69 (9)	2.63(8)	1.57(9)
Jogos, hogy egyeseknek több esélyük van az életben.	2.03(8)	1.98(10)	2.25 (8)	2.1(9)	1.59(8)	2.71(7)	2.11(8)	2 (7)	2.1(11)	1.46(10)
Céljainkat néha csak erőszakkal érhetjük el.	2.54(7)	2.15(7)	1.75 (9)	2.37(7)	1.59(8)	2.16(9)	1.89(9)	2.5 (6)	2.74(7)	1.66(8)
Vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások.	2.88 (5)	2.11(9)	3 (6)	2.37(7)	1.5(9)	2.58(8)	1.87(10)	1.79 (8)	2.53(9)	1.13(11)
Valószínűleg jó, hogy egyesek fent, míg mások lent vannak.	2.00(9)	2.32(8)	1.42 (10)	2.05(10)	1.66(7)	2.00(11)	1.8(11)	2 (7)	2.18(10)	2.04(7)
elemszám	34	69	12	529	31	103	136	14	474	24

Összességében elmondható, hogy valamennyi csoportban az egyenlőségpárti állítások a leginkább elfogadottak. Mindegyik vizsgált csoportban az esélyek egyenlőségét, mint ideális állapotot leíró állítás elfogadottsága a legmagasabb. Annak ellenére, hogy a fennmaradó 10 állítás elfogadottságának sorrendje a különböző csoportokban eltérő, mégis megállapítható, hogy mindegyik csoportban az egyenlőségpárti állításokat fogadták el inkább a megkérdezettek, s ezzel együtt az egyenlőtlenlépárti állításokat elutasították. Azaz összességében elmondható, hogy nagyobb egyenlőségre vágnak a megkérdezettek. Ahogy arra Sidanius és Pratto elmélete alapján számítani lehetett, összességében a nemek közötti különbség abba az irányba mutat, hogy a nők több egyenlőséget s ezzel együtt kevesebb egyenlőtlenlépárti szeretnének. A többségi társadalmon és a szociális szakembereken kívül a megkérdezettek többnyire valamilyen hátrányos gazdasági helyzetben lévő csoporthoz tartoznak. Ezért aztán a jövedelmek egyenlőségére rákérdező állítás elfogadottsága az utcán és a nyugat-magyarországi anyaotthonban élő nők szempontjából arra mutat rá, hogy az ún. *üvegplafon* nem csak és kizáróan a társadalom legfelsőbb, hanem alsóbb rétegeiben is releváns probléma. A *szociális dominancia orientációt* mérő teszt kérdéseire adott válaszokból összességében úgy tűnik, hogy a marginális csoportok egyszerre nagyobb mértékben támogatják az egyenlőségpárti állításokat és ezzel együtt nagyobb mértékben elfogadják az egyenlőtlenlépárti állításokat is. Ezzel együtt az erőszakpárti állítás elfogadottsága az utcán élő nők körében a legmagasabb, akiket a 12 lépéses programjuk elején járó Leo Amici Alapítványnál lakó felépülők követnek. Az utcán és a hajléktalan szállókon élő férfiak körében az erőszak alkalmazásának elfogadása alacsonyabb, mint a többségi társadalom tagjai között. Az utcán élő nők igen kiszolgáltatott helyzetben vannak, amely küzdelmes életet is jelent, ahol minden eszközt be kell vetniük az életben maradásért. A „*vannak olyanok, akik alacsonyabb rendűek, mint mások*” állítás elfogadottsága is körükben, valamint az utcán élő férfi hajléktalanok körében a legmagasabb. Az állítás rasszista tartalmú, mely az etnikai alapú szociális dominancia orientáció központi állítása (Csepei – Murányi – Prazsák 2011:50). Az utcán élők körében az állítás ilyen nagymértékű elfogadottsága arra utal, hogy a hajléktalanság szempontjából a cigány származás többé nem jelent visszatartó, megtartó erőt: manapság a szegénység, a szerencsétlenségek együtt járása fölülírja az etnikai származás megtartó erejét.

V. Összegzés

A kutatás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a marginális (deviáns) csoportok értékrendszere döntő módon különbözik a többségi társadalom értékrendszerétől. A többségi társadalom és a marginális csoportok értékrendszere között helyezkedik el a szociális munkások értékrendszere, akik közvetítenek a két társadalmi nagycsoport között. Ebben az értelemben a szociális munkások kultúrák közötti közvetítők is egyben, azon túl, hogy megpróbálnak segíteni a nehéz helyzetbe került emberekben.

Annak ellenére, hogy többnyire nem reprezentatív kutatásokról van szó (éppen a vizsgált csoportok rejtőzködése miatt), az elért marginális csoportok feltárt értékrendszere jelzésértékű. A többségi társadalom gyakran kirekesztő mechanizmusaira *kockázatvállaló, autonóm* reakciókkal válaszolnak, melyek közül nem hiányzik a *hedonizmus* sem. Ez utóbbi jellemző gyakran a legális, illetve illegális szerek használatához kapcsolódik. A szerhasználat azonban nem véletlen és az sem teljesen egyértelmű, hogy *oka vagy következménye* a hajléktalan létnek. A hajléktalan emberek esetében a kérdés különösképpen ontológiai természetű. „A ránk mért élet nehéz, túl sok fájdalmat, csalódást és megoldhatatlan feladatot hoz magával. Hogy mindezt elviselhessek, nem nélkülözhetjük a csillapítószereket. (Nem megy segédkonstrukciók nélkül, mondta Theodor Fontane.) Talán háromféle ilyen szer van: nagymérvű kikapcsolódások, melyek nyomorunkat alacsonyra értékelik, pótkielégülések, melyek csökkentik, kábítószerek, melyek érzéketlenné tesznek iránta. Valamelyik ezek közül elengedhetetlen” – fogalmaz Freud (1982:339), majd néhány oldallal később hozzáteszi: „Három oldalról fenyeget a baj; a saját test felől, mely pusztulásra és felbomlásra ítélt, sőt mint figyelmeztető jelzést a fájdalmat és szorongást sem nélkülözheti, a külvilág felől, mely túl erős, könyörtelen, romboló erővel támad, és végül a más emberekhez való kapcsolataink felől” (Freud 1982:341). Freud meglátása talán nem független Nietzsche tanulmányom elején idézett érték meghatározásától. A Freud által ez utóbb megnevezett tényezők a hajléktalan emberek életében különösen nyomasztóak, ezért is érthető a *hedonizmus* értékrendszerükön belüli kitüntetett szerepe, mely az anyaotthonban élő bántalmazott anyák kivételével voltaképpen minden marginális, kirekesztett csoportban, illetve a velük foglalkozó szociális szakemberek esetében megfigyelhető (a többségi

társadalomhoz viszonyítva). Az *autonómia*, az önálló életvezetés iránti igény leginkább a hátrányos megkülönböztetést elszorító, illetve a leginkább határhelyzetben élők (kaloccai börtönben fogva tartottak) körében lényeges érték. Voltaképpen mindegyik kirekesztett, marginális helyzetben lévő csoport esetében fontosabb érték az *autonómia*, mint a többségi társadalomban (mely talán a társadalom elöregedésével is összefügg).

Az autonómia értékrendszeren belüli helyzete szempontjából is érdemes összehasonlítani a Leo Amici Alapítvány intézetében felépülők értékrendszerének változását a két adatfelvétel között. Míg a 2010-es adatfelvétel esetében többnyire felépülési folyamatuk szempontjából „régik” lakók voltak az intézetben, addig 2013-ban újabb, felépülési folyamatuk elején tartók körében végeztük a vizsgálatot. Látható, hogy ez utóbbi adatfelvétel esetében az individuális értékek (*autonómia*, *hedonizmus*, *kockázatvállalás*) még jóval fontosabbak voltak, mint a 2010-es adatfelvétel idején. Egyértelmű, hogy a felépülési folyamat az értékrendszer átalakulásával jár, mely éppen az értékek nehezen változó volta miatt sem lehet túl gyors. Világos, hogy ha egy-egy csoport, kultúra értékrendszerén belül csak és kizárólag *individuális* értékek állnak a legfontosabb helyen, akkor nehezen beszélhetünk a szó szoros értelmében kultúráról (erre példa a kaloccai börtön). Azonban az is egyértelmű, hogy ha egyetlen individuális érték sincs egy-egy csoport, kultúra értékrendszerének kitüntetett helyén, akkor az egyént „falja fel” a kultúra, s az egyén lesz kiszolgáltatottja a kultúrának (Csepeli – Prazsák 2011).

1. táblázat. A vizsgált csoportok (kultúrák) értékrendszere
2. táblázat. Szociális dominancia orientáció a vizsgált kultúrákban

Összefoglalás

A kutatás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a marginális (deviáns) csoportok értékrendszerére döntő módon különbözik a többségi társadalom értékrendszerétől. A többségi társadalom és a marginális csoportok értékrendszere között helyezkedik el a szociális munkások értékrendszere, akik közvetítenek a két társadalmi nagycsoport között. Ebben az értelemben a szociális munkások kultúrák közötti közvetítők is egyben azon túl, hogy megpróbálnak segíteni a nehéz helyzetbe került embereken.

Annak ellenére, hogy többnyire nem reprezentatív kutatásokról van szó (éppen a vizsgált csoportok rejtőzködése miatt), az elért marginális csoportok feltárt értékrendszere jelzés-értékű. A többségi társadalom gyakran kirekesztő mechanizmusaira *kockázatvállaló*, *autonóm* reakciókkal válaszolnak, melyek közül nem hiányzik a *hedonizmus* sem. Ez utóbbi jellemző gyakran a legális, illetve illegális szerek használatához kapcsolódik. A szerhasználat azonban nem véletlen, és az sem teljesen egyértelmű, hogy *oka vagy következménye* a hajléktalan létnek.

Abstract Value System of Marginal Groups

We have conducted several researches on values among different deviant groups with students of the Interdisciplinary Social Research Doctoral Program Faculty of Social Sciences of Eötvös Loránd University in 2010. The aim of the research was a comparative analysis of deviant groups which can be accessed with difficulty. With the methods of sociology, social psychology and anthropology we examined the value systems and culture of homeless persons who live in streets or in temporary accommodations, prostitutes, drug users, HIV infected people. The paper summarizes the most important results of the 3 year long research.

Felhasznált irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2001 *Ha elszakad a háló...* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Bacsák Dániel 2012 Családi panoptikum. In Prazsák Gergő szerk. *Szülőgyilkosságok Magyarországon az ezredfordulón*. Apeiron Kiadó, Budapest.
- Berger, Peter – Luckmann, Thomas 1998 *A valóság társadalmi felépítése*. Tomka Miklós ford. Jósözveg Kiadó, Budapest.
- Berlin, Isaiah 1969 *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press, Oxford.
- Csepeli György – Murányi István – Prazsák Gergő 2011 Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Apeiron, Budapest.
- Csepeli György – Prazsák Gergő 2011 Az el nem múló feudalizmus. *Társadalomkutatás*, 29. 1:63-79.

- Csepeli György 1997 *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Eco, Umberto 2007 *A szépség története*. Sajó Tamás ford. Európa Kiadó, Budapest.
- Fiáth Titanilla 2012 *Börtönkönyv – Kulturális antropológia a rácsok mögött*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund 1982 Rossz közérzet a kultúrában. Linczényi A. ford. In *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Füstös László – Szakolczai Árpád 1999 Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 9. 3:54-71.
- Giddens, Anthony 1997 *Szociológia*. Acsády Judit – Babarczy Eszter – Nagy Miklós – Nagy Zsolt – Tóth László ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ginzburg, Carlo 2011 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Galamb György János ford. Európa Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér 1977 *Értékszociológiai kísérlet*. Népművelési Intézet, Budapest.
- Heidegger, Martin 2006 Nietzsche mondás: „Isten halott”. Czeglédi András ford. In *Rejtektutak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kirk, Geofry Stephen – Raven, John Earle – Malcom Schoefield 2002 *A preszókratikus filozófusok*. Csiszter Kálmán – Steiger Kornél ford. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Kroeber, Alfred Luis – Kluckhohn, Clyde – Untereiner, Wayne 1952 *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Vintage, New York.
- Matza, David 1964 *Delinquency and Drift*. John Wiley and Sons, Inc, New York.
- Merton, Robert King 2002 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Berényi Gábor – Balogh Zoltán ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Prazsák Gergő 2013 Kultúrák közötti meg(nem)értés. In Bacsák Dániel – Krámer Lili – Szabó Miklós szerk. *Kulcskérdések a társadalomtudományban 2011–2012*. ELTE TáTK, Budapest.
- Prazsák Gergő 2014 A társadalmi kontroll hatáiról. *Fundamentum*, 18. 3.
- Rácz József – Csák Róbert 2014 Új pszichoaktív anyagok megjelenése egy budapesti tüsszereprogram kliensei körében. *Orvosi Hetilap*, 155. 35:1383-1394.
- Rokeach, Milton 1977 *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York.
- Schwartz, Shalom – Bilsky, Wolfgang 1987 Values and personality. *European Journal of Personality*, 8. 3:163-181.
- Schwartz, Shalom 1992 Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In Zana, M. ed. *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 25. Academic Press, New York, 1-65.
- Schwartz, Shalom 2000 A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the *Questionnaire Development Package of the European Social Survey*. Website: www.europeansocialsurvey.org
- Sen, Amartya 1999 Az egyéni szabadság mint társadalmi elköteleződés. Ferge Zs. ford. *Esély*, 4. 1:27-31.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia 2005 *A társadalmi dominancia*. Berkics Mihály – Borsfay Krisztina – Czakó Andrea – Héderné Berta Edina – Selymes Orsolya – Tarnai Márta ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sumner, William Graham 1978 *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Félix Pál ford. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya 1987 *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.